

## I. poglavlje

# MEHANIZMI

---

Naglasak je ove knjige na *objašnjenju putem mehanizama*. Ona nudi skup mehanizama - matice s vijcima, zupčanike s kotačima - koji mogu koristiti za objašnjavanje prilično složenih društvenih pojava.

Društvene, kao i druge empirijske znanosti, pokušavaju objasniti dvije vrste pojava: događaje i činjenice. Izbor Georga Busha za predsjednika je događaj. Prisutnost republikanske većine u biračkom tijelu je činjenica, ili stanje stvari. Nije na prvi pogled očito koju od ovih pojava treba smatrati fundamentalnijom, za objašnjenje, događaj ili činjenicu. Bushova se pobjeda sasvim uvjerljivo može objasniti republikanskom većinom. Također je moguće, i ništa manje uvjerljivo, objasniti republikansku većinu kao posljedicu niza događaja, od kojih je svaki utjecao na formiranje uvjerenja pojedinog glasača. Drugi je pristup, dakle, temeljniji: objašnjavanje događaja logički prethodi objašnjavanju činjenica. Činjenica je privremeni, trenutni snimak tijeka događaja, ili skup takvih snimaka. U društvenim znanostima osnovni su događaji pojedinačna ljudska djelovanja, u koja spadaju i mentalne radnje kao što je, primjerice, formiranje uvjerenja.

Objasniti neki događaj znači rastumačiti zašto se on dogodio. Najčešće, a u konačnici uvijek<sup>1</sup>, to završi tako da se navede neki raniji događaj kao uzrok drugog događaja koji želimo objasniti, zajedno s prikazom kauzalnog mehanizma što povezuje ta dva događaja. Navest ću jedan jednostavan i paradigmatički primjer. Naime, želimo znati zašto je neka osoba promijenila mišljenje o poslu koji joj je isprva bio privlačan, a zatim ga je proglasila potpuno neznimljivim. Objašnjenje ima dva elementa. Prvo, prije same promjene mišljenja, osoba je saznala kako nema nikakvih izgleda da dobije taj posao. Drugo, postoji kauzalni *mehanizam*, nazvan *redukcijom kognitivne disonance*, zbog kojeg ljudi prestaju željeti ono što ne mogu dobiti, o čemu govori i priča o lisici i kiselim grožđu. Složeniji je događaj, primjerice, smanjenje prosječne duljine zaposlenja. Raniji je događaj donošenje zakona kojim se želi povećati sigurnost radnih mjesta obvezivanjem poslodavca na primanje u stalni radni odnos svakoga tko je zaposlen dulje od, primjerice, dvije godine. Kauzalni mehanizam je poslodavčeva racionalna prilagodba zakonskim propisima. Poslodavci nalaze svoj interes u otpuštanju radnika neposredno prije isteka dvogodišnjeg razdoblja.

Iskazi koji nastoje objasniti neki događaj moraju se pažljivo razlikovati od niza drugih tipova iskaza. Prvo, kauzalna objašnjenja moraju se razlikovati od istinitih iskaza o uzrocima. Nije dovoljno navesti sam uzrok, već se mora dodati i kauzalni mehanizam, ili bar na njega uputiti. U svakodnevnom govoru, u većini pisanih povijesnih djela, kao i u mnogim analizama društvenih znanosti, mehanizam se ne navodi izravno, već se na njega upućuje načinom na koji je opisan uzrok. Svaki se događaj može opisati na više načina. U narativnim objašnjenjima, prešutno se pretpostavlja kako se događaj opisuje samo obilježjima koja su za njega kauzalno relevantna. Ako nam kažu da je neka osoba umrla jer je jela pokvarenu hranu, mi pretpostavljamo da je mehanizam bio trovanje hranom. Ako nam kažu da je osoba umrla zbog toga što je jela

<sup>1</sup> Katkad ljudi objašnjavaju događaje navodeći druge događaje koji su se zbili vremenski kasnije, a ne ranije. Kad su valjana, takva objašnjenja se u konačnici podudaraju s osnovnim obrascem objašnjenja. Ova tema se detaljnije razmatra u VIII. i IX. poglavlju.

hranu na koju je alergična, pretpostavljamo da je mehanizam alergijska reakcija. Uzmimo sad da je ta osoba doista umrla zbog trovanja hranom, ali da je također bila i alergična na tu hranu - na jastoga. Ustvrditi da je umrla zato što je jela hranu na koju je alergična bilo bi točno, ali zavaralo bi nas. Naime, uputilo bi nas na krivi kauzalni mehanizam. Reći da je umrla zato što je jela jastoga bilo bi točno, ali nam ne bi mnogo koristilo. Ne bi nas uputilo ni na kakav kauzalni mehanizam, a isključilo bi tek mali broj njih. Doista, stvarni bi mehanizam mogao biti bilo što, od udara automobila do ispaljenog mekta, ukoliko je jedan od ta dva događaja pokrenut time što je određena osoba jela jastoga.

Drugo, kauzalna objašnjenja moramo razlikovati od tvrdnji o korelaciji. Ponekad možemo reći kako iza jedne vrste događaja, bez iznimke ili uglavnom, slijede druge vrste događaja. Međutim to nam ne dopušta da kažemo kako događaj prve vrste uzrokuje događaj druge, jer postoji još i mogućnost da su i jedan i drugi događaj posljedica nekog trećeg događaja. Razmotrimo nalaz da dijete za čije se skrbništvo vodi spor pati više nego dijete čiji su roditelji postigli privatni sporazum o skrbništvu. Takva bi se razlika mogla objasniti samim sudskim postupkom koji kod djece izaziva patnju i osjećaj krivnje. Također je, međutim, moguće da do sporova o skrbništvu dolazi između roditelja koji su izrazito neprijateljski raspoloženi jedan prema drugom, te je to pravi razlog što su njihova djeca u pravilu nesretnija od druge djece. Kako bi razlikovali ove dvije interpretacije, morali bismo izmjeriti patnju djece prije i poslije razvoda.

Evo jednog složenijeg primjera, koji je zapravo moj omiljeni, za ovakvu vrst dvojbi. U knjizi *Democracy in America*, Alexis de Tocqueville propituje navodnu kauzalnu vezu između stupanja u brak iz ljubavi i nezadovoljstva u braku. On ističe kako takva povezanost vrijedi samo za društva gdje su brakovi iz ljubavi iznimka, a oni ugovoreni pravilo. Naime, samo će tvrdoglavi ljudi kršiti društvena pravila, a nije jako vjerojatno da će dvije tvrdoglave osobe imati sretan brak.<sup>2</sup> Pored toga, ljudi koji krše društvena pravila nisu dobro

<sup>2</sup> Ovdje "treći faktor" nije neki događaj, već crta karaktera: tvrdoglavost. Međutim, da bismo objasnili tu karakternu crtu morali bismo se pozvati na (genetske i

prihvaćeni od svoje prilagodljivije okoline, što kod njih izaziva gorčinu i čini ih dodatno nesretnima. Prvi je argument zasnovan na nekausalnoj korelaciji između stupanja u brak iz ljubavi i nezadovoljstva. Drugi argument pokazuje istinski kauzalnu vezu, premda ne onu koju su imali u vidu protivnici braka iz ljubavi, na čiju je adresu Tocqueville i uputio svoje argumente. Samo u uvjetima gdje se samo iznimno u brak stupa iz ljubavi, takav postupak uzrokuje nezadovoljstvo. Za ovakve vrste pojava, biolozi često kažu kako su "ovisne o učestalosti". Ovaj pojam razmatram u IX. poglavlju.

Treće, kauzalna objašnjenja moraju se razlikovati od tvrdnji o nužnosti. Objasniti neki događaj znači rastumačiti zašto se dogodio *onako kako* se dogodio. To što se je mogao dogoditi i na neki drugi način, i što bi se i dogodio na neki drugi način da se nije dogodio upravo na način na koji se dogodio, ne mijenja mnogo na stvari. Uzmimo primjer čovjeka oboljelog od neizlječivog oblika raka. Rak će, u roku od godine dana, zasigurno uzrokovati smrt tog čovjeka. Čovjek, međutim, nastrada u prometnoj nesreći. Kako bi *objasnili* zašto je umro u određenom roku besmisleno je isticati da je zbog raka *morao* umrijeti u tom roku. Ako je sve što znamo o ovom slučaju to da je rak nastupio, da je živio vijek osoba s tom vrstom raka ograničen i da je čovjek umro, mogli bismo uvjerljivo zaključiti da je čovjek umro od raka. Poznat nam je, dakle, raniji događaj i kauzalni mehanizam koji je dovoljan za izazivanje kasnijeg događaja. Međutim, taj mehanizam ne mora nužno biti na djelu: može ga preduhiriti neki drugi. Kako bismo otkrili što se doista dogodilo, potrebna nam je još istančanija spoznaja. Potraga nikad ne prestaje: sve do posljednje sekunde, nešto drugo je moglo preduhiriti rak. Ipak, što više znamo, to smo sigurniji u valjanost našeg objašnjenja.<sup>3</sup>

socijalne) događaje. Ovo ilustrira tvrdnju, postavljenu ranije, da se prednost događaja pred činjenicama javlja tek u konačnici, a ne odmah.

<sup>3</sup> Kauzalno "preduhirenje" potrebno je razlikovati od kauzalne predeterminacije. Ovo potonje može se ilustrirati primjerom osobe koju istovremeno pogođe dva metka, od kojih bi svaki bio dovoljan da je ubije. Ono prvo može se ilustrirati primjerom osobe koju pogođi jedan metak i koja zbog toga padne te tako izbjegne pogodak drugog metka, koji bi je inače ubio.

Dva, upravo razmatrana problema, dovode nas do slabosti najpoznatije teorije znanstvenog objašnjenja, one Carla Hempela. On tvrdi kako se objašnjenje svodi na logičnu dedukciju, pri čemu su premise opća pravila i iskazi o početnim uvjetima, a zaključak je događaj koji treba objasniti. Prvi je prigovor to što opća pravila mogu odražavati samo korelaciju, a ne i uzročnost. Slijedeći je prigovor to što čak i u slučaju kad pravilo istinski odražava uzročnost, ono što je pravilom predviđeno može biti preduhireno drugim mehanizmom. Zbog toga sam ovdje stavio naglasak na mehanizme, a ne na pravila. Tu se ne radi o dubokom filozofskom neslaganju. Kauzalni mehanizam čine ograničeni broj međusobno povezanih karika. Po Hempelovoj teoriji, svaka bi se karika morala opisati općim pravilom, dakle "crnom kutijom" o čijim unutarnjim zupčanicima i kotačima ne znamo ništa. Za praktične potrebe - za potrebe rada društvenog znanstvenika - ipak je važno gdje stavljamo naglasak. Koncentrirajući se na mehanizme, moguće je dočarati dinamički aspekt znanstvenog objašnjenja: onaj poriv za postizanjem sve veće istančanosti objašnjenja.

Četvrto, nužno je razlikovati kauzalna objašnjenja od "pričanja priča". Istinsko objašnjenje tumači ono što se dogodilo, *onako kako se dogodilo*. Ispričati priču znači rastumačiti ono što se dogodilo onako kako se moglo dogoditi (i kako se možda doista i dogodilo). Malo prije sam tvrdio kako se istinska objašnjenja razlikuju od tumačenja onog što se moralo dogoditi. A sada kažem kako se ona razlikuju i od tumačenja onog što se moglo dogoditi. Ova se tvrdnja može činiti trivijalnom ili pak čudnom. Zašto bi netko tumačio bilo što, uz pomoć pukog nagađanja? Ima li u znanosti uopće mjesta za ovu vrstu spekulacija? Odgovor je: da - ali mjesto koje one zauzimaju ne smije se zamijeniti za mjesto koje pripada objašnjenjima.

Pričanje priče može upućivati na nova, jednostavnija objašnjenja. Razmotrimo tvrdnju da poštvenost ili pomaganje nepobitno dokazuju kako postoji ljudsko djelovanje koje nije vođeno isključivo osobnim interesom, ili tvrdnju po kojoj emocionalno ponašanje predstavlja nepobitan dokaz o postojanju djelovanja koje nije

racionalno.<sup>4</sup> Na temelju ovih tvrdnji, moglo bi se zaključiti kako postoje tri različita oblika ponašanja koja se ne mogu dalje svoditi: ponašanje koje je racionalno i sebično, ponašanje koje je racionalno i nesebično, te iracionalno ponašanje. Težnja za jednostavnošću koja karakterizira pravu znanost trebala bi nas navesti na propitivanje ovog stajališta.<sup>5</sup> Zar ne bi pomaganje drugima moglo biti u nečijem osobnom interesu. Zar ne bi prepuštanje osjećajima moglo biti racionalno? Prvi korak ka pronalaženju pozitivnog odgovora je pričanje uvjerljive priče iz koje bi se vidjelo da je sve to moguće. Primjerice, možda je moguće pomagati drugima jer se očekuje nešto za uzvrat, ili se različitosti jer se tako lakše dolazi do željenog cilja. Pričanjem priče se problem iz sfere metafizičkog može preobraziti u nešto što podliježe empirijskoj provjeri. Tada se, međutim, postavlja pitanje jesu li premise priče istinite, a ne je li moguće objasniti cijeli niz pojava time što će biti svedene na jednostavnije pojave.

Istovremeno, ako se zamijeni za stvarnost, pričanje priče može biti štetno. Dobar dio znanosti o društvu vodi se idejom kako "sve ima svoju funkciju". Čak i ponašanje koje se doima štetnim ili neprikladnim mora se prikazati korisnim, pa čak i objasniti pomoću njegove korisnosti. Kako bi pokazali funkciju i korisnost, znanstvenici često pribjegavaju pričanju priča. Na raspolaganju uvijek imaju dovoljno smicalica. Ponašanje koje nije optimalno sada, moglo je to biti u drugim okolnostima u prošlosti. Ponašanje koje nije optimalno ako se promatra izdvojeno, može biti neophodan dio optimalnog cjelovitog rješenja. Ono što ne odgovara pojedincu može biti dobro za društvo. Uz nešto domišljatosti - a mnogi je znanstvenici imaju u izobilju - uvijek je moguće ispričati priču u kojoj su stvari okrenute naglavačke. Međutim, to ne dokazuje da su one doista takve, kao što ni Kiplingove "Istinite priče" ne objašnjavaju kako je leopard dobio pjege ili Etiopljani svoju boju.

<sup>4</sup> Dobro poznati primjer iz drugoga područja daju nam mnogobrojni biolozi koji tvrde da žive organizme nije nikako moguće objasniti kemijskim ili fizikalnim teorijama.

<sup>5</sup> Međutim, osjećaj za realizam koje je također obilježje prave znanosti trebalo bi da nas učini opreznima prema tendenciji pojednostavljenja koja nas navodi da vjerujemo u uspješnost svih pokušaja reduciranja.

Na kraju, kauzalna objašnjenja valja razlikovati od predviđanja. Ponkad možemo nešto objasniti ali ne možemo predviđeti, a ponkad možemo predviđeti a ne možemo objasniti. U mnogim slučajevima će nam doista jedna te ista teorija omogućiti i jedno i drugo, ali vjerujem kako je za društvene znanosti to prije iznimka nego pravilo.

Kako bi pokazali zašto možemo imati moć predviđanja, ali ne i moć objašnjavanja, razmotrimo još jednom mehanizam redukcije kognitivne disonance. Kod mnogih ljudi on opstaje sa sebi potpuno suprotnim mehanizmom, opisan izrekama "Trava je uvijek zelenija na drugoj strani živice" i "Zabranjeno je voće najslade". Ponkad nam se čini da ljudi namjerno žele biti nesretni time što žude za stvarima koji su im bjelodano nedostupne, upravo zbog toga što su im nedostupne. Postavimo li oko nekoga ogradu, on će isti čas htjeti izići van, dok mu to ranije nije ni padalo na pamet. Koliko je meni poznato, ne postoje teorije koje bi nam govorile kad će djelovati jedan, a kad drugi mehanizam. Kad se jedan od njih pokrene, mi ga odmah prepoznamo, a onda možemo i objasniti ponašanje koje on izaziva. Međutim, ne možemo pouzdano predviđeti kad će se koji mehanizam pokrenuti.

Drugi će nam primjer pomoći da gore navedenu tvrdnju do kraja pojasnimo. Kad ljudi pokušavaju odlučiti hoće li sudjelovati u nekom zajedničkom potvatu, primjerice uklanjanju smeća s travnjaka ili glasovanju na nacionalnim izborima, često gledaju što drugi rade. Neki od njih razmišljaju ovako: "Ako većina drugih sudjeluje, trebao bih i ja odraditi svoj dio, ali ako drugi to ne rade, nisam ni ja obavezan." Drugi će razmišljati na sasvim suprotan način: "Ako većina drugih sudjeluje, ne moram i ja jer nema potrebe. Ako ih samo nekoliko sudjeluje, moja je obaveza tim veća." Zapravo, većina pojedinaca izložena je utjecaju i jednoga i drugoga psihičkog mehanizma, ali je teško reći koji će od njih prevladati prije no što se to dogodi.

Katkad se kaže da je suprotnost svake velike istine druga velika istina.<sup>6</sup> Društvene znanosti mogu ponuditi niz primjera ove velike

<sup>6</sup> "Suprotnost" treba uzeti u smislu interne više nego eksterne negacije. Interna negacija rečenice "Ljudi više žele ono što mogu imati od onog što ne mogu

istine. U stanju su uočiti pojedine sklonosti, tendencije i mehanizme, te pokazati da oni često imaju iznenađujuće i kontrainuitivne posljedice po ljudsko ponašanje. Ali one ipak rjeđe mogu navesti nužne i dovoljne uvjete pod kojima se različiti mehanizmi uključuju. To je dodatni razlog u prilog stavljanja naglaska na mehanizme, a ne na pravila. Pravila su po svojoj prirodi opća i ne trpe iznimke. Ne može postojati pravilo po kojem "ako je  $p$ , onda je ponekad  $q$ ".<sup>7</sup> Mehanizmi, nasuprot tome, ne zahtijevaju općenitost. Kad smo identificirali mehanizam gdje  $p$  vodi do  $q$ , znanje je napredovalo, jer smo obogatili našu listu poznatih načina kako se nešto može dogoditi.

U drugom slučaju, možemo imati moć predviđanja, a da pritom nemamo moći objašnjavanja. Kako bismo predviđeli smanjenje potražnje za nekom robom nakon što joj cijena naraste, ne moramo imati hipotezu o ponašanju potrošača. Što god pokrenulo pojedinačno djelovanje: razum, tradicija ili obična slučajnost - može se predviđeti kako će ljudi kupovati manje robe jednostavno stoga što si je mogu manje priuštiti. Ovdje postoji nekoliko mehanizama koji vode do istog rezultata, ali za potrebe predviđanja nije nužno odlučiti se za jednog od njih. Međutim, za potrebe objašnjavanja, mehanizam je bitan. On omogućuje razumijevanje, dok predviđanje u najboljem slučaju nudi kontrolu.<sup>8</sup>

Isto tako, za potrebe predviđanja postaje nesvrhovito praviti razliku između korelacije, nužnosti i objašnjenja. Ako se ustanovi zakonitost između jedne i druge vrste događaja, nije važno radi li se o uzročno-posljedičnoj vezi između njih, ili su obje vrste događaja posljedica nekoga trećeg uzroka. I u jednom i u drugom slučaju možemo se poslužiti pojavom prve vrste događaja kako bismo predviđeli pojavu druge vrste događaja. Nitko ne vjeruje da prvi simptomi smrtonosne bolesti uzrokuju kasniju smrt, no ipak se

imati." je rečenica "Ljudi više žele ono što ne mogu imati od onog što mogu imati". Obje izjave omogućuju istinitu i važnu spoznaju. Eksterna negacija prve izjave je jednostavno izjava da "Ljudi ne žele više ono što mogu imati od onog što ne mogu imati.", tj. izjava koja ne navodi ni na kakvu značajnu spoznaju.

<sup>7</sup> Premda je Sidney Morgenbesser predložio kao "prvi zakon židovske logike":

ako je  $p$ , zašto ne  $q$ ?

<sup>8</sup> "U najboljem slučaju" iz razloga razmatranih u drugom poglavlju.

redovito koriste za predviđanje tog događaja. Isto tako, za predviđanje nije važno hoće li možda mehanizam koji čini jedan događaj nužnim biti preduhitren drugim mehanizmom. Saznanje da neki čovjek ima neizlječiv rak dopušta predviđanje njegove smrti, bez obzira hoće li on doista umrijeti od raka.